



विद्युत विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान एक अभ्यास

प्रा. जोगदंड आर. बी.

मत्स्योदरी कला महाविद्यालय,
तिर्थपुरी ता. घनसावंगी जि. जालना

प्रस्तावना:

आज देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७१ वर्षे झाली आहेत. १५ ऑगस्ट १९४७ ला आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी भारत बाल्य अवस्थेत होता. जसे जसे देशाचे वय वाढू लागले तसे तसे बाल्य अवस्थेतील देश प्रगल्भ अवस्थेत जायला पाहिजे होता बाल्य अवस्थेतील संकटे, अडचणी यावर मात करून विकासाच्या प्रत्येक क्षेत्रात देशाने विक्रमी उच्चांक करायला पाहिजे होता. परंतु दुर्दैवाने असे काही झाले नाही. आपल्या नंतर प्रजासत्ताक झालेले देश आपल्या पेक्षा सर्वच क्षेत्रात आज प्रगती पथावर आहेत. अनेक नवनवे उच्चांक ते प्रस्थापित करू लागलेत. एखाद्या देशाच्या प्रगतीसाठी उद्योग आणि शेतीच्या विकासासाठी प्राथमिक गरज असते. ती २४ तरा अखंडित विज पुरवेल अशी व्यवस्था देशातकाही बटावर मोजण्या इतक्या शहरात अस्थित्वा आहे.

विजेची वाढली मागणी आणि प्रत्यक्ष उत्पादन यात फार मोठे अंतर आहे. दरडोई दरसाल १५००० युनिट्स इतकी वीज अेरिकेत उपलब्ध आहे. अमेरिकेच्या तुलनेत आपल्याकडे ३ ते ६ टक्के दरडोई दरसाल ६५० युनिट्स इतकी वीज उपलब्ध आहे. वीज वापर व जीवनमान याचा जवळचा संबंध आहे. जितका वापर जास्त तितके जीवनमान उच्चां वलेले. आपल्याकडे १५००० नसेलतरी किमान ५००० युनिट्स इतक्या विजेची आपल्याला गरज आहे. (लोकराज्य २०११) त्या दृष्टिने आपण विजेच्या संबंधी नियोजन करण्याची आज आवश्यकता जरी वाटत असली तरी याच्याकिततीतरी आगोदर या सगळ्या अडचणीचा आणि देशा पुढील भावी समस्याचा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेगवेगळ्या आयोगाच्या द्वारे केलेला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दूरदृष्टी होती. आणि भविष्यांत भेडसावणा-या समस्यांना देशाने कशा प्रकारे सामोरे जावे आणि कुठली कृती करावी याचे अतिशय अभ्यासपूर्ण विवेचन त्यांनी केलेले आहे.

वीज उत्पादन, वितरण आणि डॉ. आंबेडकर :-

वीज व्यवस्थापन उत्पादन आणि वितरण संबंधातील प्रश्नाबाबत भारत सरकारला मार्गदर्शकतत्वे सूचवितणचे होते. या सूचनांची प्रत्यक्ष कार्यवाही करण्याची जबाबदारी अधिकृत समितीची होती. धोरण समितीची स्थापना १२९४३ रोजी झाली या समितीची दूसरी बैठक २ फेब्रुवारी १९४५ रोजी झाली. या कालावधीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व त्यांच्या श्रमखात्याने वीज निर्मितीच्या प्रश्नांचा सखोल अभ्यास केला आणि प्रांतांना व राज्यांना विजविकासाची अखिल भारतीय गरज स्पष्ट केली. या दोन बैठका आणि चर्चाफेरीतून व वैचारीक देवाणघेवाणीतून देशातील वीज



विकास धोरणांचा आराखडा तयार झाला. या समितीच्या पहिल्या बैठकीच्या उद्घाटनच्या वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समितीचा उद्देश स्पष्ट करतांना असे म्हटले की, वीजनिर्मिती वितरण आणि व्यवस्थापन या बाबतीतील प्रश्नांचा अभ्यास करणे आणि भविष्य कालीन धोरण संदर्भात केंद्र सरकारला मार्गदर्शन करणे ही समितीची प्राथमिक उद्दिष्टे आहेत.

या समितीने खालील प्रश्नांच्या संदर्भात मार्गदर्शन करावे अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची अपेक्षा होती. झर ही जबाबदारी राज्य सरकारची असेल तर राज्यांचे वीज व्यवस्थापन आंतरराज्य मंडळाच्या अखत्यारीत असावे काय ?

या प्रत्येक प्रश्नांच्या बाबत दोन बाजू असल्याचे त्यांनी नमूद केले व त्याच बरोबर वीज विकासाची कार्यक्षम पद्धती ठरवितांना खालील मुद्दे महत्वाचे ठरतात असेही स्पष्ट केले त्या मध्ये :-

- अ) या दोन पर्यायापैकी कोणत्या पर्यायातून केवळ थोडीशी स्वस्त नव्हे. थर सर्वात स्वस्त वीज मिळेल ?
- ब) या दोन पर्यायापैकी कोणत्या पर्यायातून केवळ पुरेसा नव्हे, तर भरपूर पमाणात वीज पुरवठा उपलब्ध होईल ?
- क) या पैकी कोणत्या पर्यायातून भारतात वीज ही महत्वपूर्ण किंवा पायाभूत सेवा म्हणून उपलब्ध होईल ? किंवा तात्कालीक नफ्याचा विचार न करता प्रकल्प उभे करू शकतील असा पर्याय कोणता आहे ? डॉ. आंबेडकरांच्या मते भारताला खात्रीशीर वीजपुरवठा हवा स्वस्त वीज पुरवठा हवा आणि मुबलक वीजपुरवठा हवा या बाबत इतर महत्वाचे मुद्दे पुढील प्रमाणे होते.
- अ) केंद्रामध्ये वीज पुरवठा विभाग स्थापन करण्याची आवश्यकता पडताळून पहाणे. हा वीज पुरवठा विभाग उर्जामार्गाची पाहणी करून वीज निर्मितीच्या वाढीचे मार्ग आणि तंत्रे स्पष्ट करेल यासाठी कोळसा, पेट्रोल, अलकोहोल आणि वाहत्या पाण्याचा उर्जास्त्रोत म्हणून अभ्यास करणे.
- ब) उपलब्ध उर्जेचा कार्यक्षम वापर व्हावायासाठी उर्जास्त्रोत आणि यंत्रसामग्री यांच्या संबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी उर्जा संशोधन केंद्र केंद्र सरकारने स्थापन करावे याचा विचार करणे.
- क) काही भारतीय तंत्रज्ञानाचं प्रशिक्षण देऊन वीज प्रकल्प उभारणी, देखाभाल विकास या बाबत भारत सक्षम करण्याची आवश्यकता विचारात घेणे (थोरात २००५ पेज क्र. ९४, ९५)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नव स्वातंत्र देशाच्या सर्वांगीन विकासासाठी वीज किती महत्वाची आहे. वीज असेल तरच शेती आणि उद्योगाचा विकास होऊ शकतो हे दाखवून दिले तसेच वीज अखंडीत आणि सामान्यांना परवडेल याचा आराखडा त्यांनी तयार केला होता. परंतु आज ज्या भागात २४ तास मुबलक वीज आहे त्याच भागचा विकास मोठ्या गतीने होऊ लागला आहे. त्यामुळे विकासाचा असमतोल देशात निर्माण झालेला आपणास दिसतो. आज ग्रामीण भागात १४ तास भारनियमन आहे. विजेचे उत्पादन आणि मागणी यांच्यांत मोठी तफावत आहे. सध्या विजेची गरज राज्यात १६५०० मेगावॉट आणि प्रत्यक्षात ११ हजार मेगावॉट उपलब्ध आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागाला सतत भारनियमनाला सामोरे जावे लागते.



आज भारताची लोक संख्या १२० कोटीवर आहे. दरडोई वीजेचा विचार करता मागच्या ६५ वर्षात आपण विजेच्या उत्पादनाच्या बाबतीत आपण किती उदासिन आहोत हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या शिफारशीला आपण प्रामाणिक राहिलो नाहीत हे या वरून दिसून येते. डॉ. बाबासाहेबांनी अतिशय नियोजनबद्ध विज उत्पादनाच्या दिशेने टाकलेले पाऊलहोते असे आपणांस म्हणता येईल त्यांनी विज अभियंत्यांना प्रशिक्षणासाठी बाहेरच्या देशात पाठवणे जेणे करून तेथील अनुभवाच्या द्वारे देशातील विज उत्पादनात प्रगती करतील ही अपेक्षा होती. आंबेडकरांनी वीज विकासातील अडथळे दूर करण्यासाठी प्रभावी उपाय योजना सुचविलेल्या आहेत.

- १) संपूर्ण भारतातील वीजपुरवठ्या बाबत पुरशी आकडेवारी गोळा करणे.
- २) १९१० च्या भारतीय विद्युत कायद्यात आवश्यक त्या सुधारणा करणे सरकारला सल्ला देणे आणि राज्य व प्रांत यांच्यासाठी परवाना देण्यासाठी आवश्यक अटी निर्धारित करणे व १९१० विद्युत कायद्याची अमलबजावणी करणे.
- ३) वीज पुरवठा व तत्संबंधी प्रश्नां बाबत संशोधन करणारी प्रमाणिकरण करणारी तपासणी करणारी प्रमाणिकरण करणारी तपासणी करणारी संशोधन संस्था स्थापन करणे.
- ४) वीज वापर, वाढावा यासाठी विषयक माहिती प्रचार कार्यक्रम राबविणे.
- ५) भारतीय तंत्रज्ञाना विदेशी संस्थेत प्रशिक्षण देणे वीज व्यवस्थापन वीज पुरवठ्यांची वाणिज्य बाजू आणि वीज अभियांत्रिकी या बाबत प्रशिक्षण देणे.

देशातील वीज उत्पादन वाढवण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी केंद्र आणि राज्य यांच्या योग्य समतोल आणि प्रसंगी राज्यांना मोठे प्रकल्प उभे करण्यासाठी केंद्राने पुढाकार घेण्याची शिफारस केली आहे. त्याच १ वीज उत्पादन वाढवण्याची केंद्र, राज्य आणि खासगी उत्पादक अशा जिल्ह्याच्या द्वारे वीज निर्मिती करावी आणि या तिन्ही मध्ये चांगला समन्वय ठेवण्यासाठी केंद्राने पुढाकार घ्यावा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात ज्यांचा सरकारी उद्योगावर विश्वास आहे त्यांना उद्योग केंद्राचे असणे ही बाब फार महत्वाची वाटत असे नाही. तसेच जर प्रांतांना नियंत्रण ठेवण्याची इच्छा असेल तर केंद्र सरकारने नियंत्रण ठेवण्यांत ही काही गैर नाही. प्रादेशिक विकासासाठी देखील केंद्रीय नियंत्रण आवश्यक ते नुसार ठेवता येईल जलवाहतुकी प्रमाणेच वीज उत्पादनातही प्रांतीय हद्दी प्रमाणे सुयोग्य अशी योजना तयार करता येईल प्रादेशिक विकासासाठी राज्यांतर्गत सहकार्य व समन्वय यांची गरज असते तेथे केंद्राने प्रत्यक्ष हस्तक्षेप करू नये. (थोरात २००५ पेज ९८) अशा प्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी वीज उत्पादन करण्यासाठी केंद्र राज्य यांच्या समन्वयाची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे.

केंद्रीय तांत्रिक उर्जा मंडळ :-

नव्या उर्जा धोरणाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे राष्ट्रीय स्तरावर सार्वजनिक वीज पुरवठ्याचा विकास आणि विस्तार करण्यासाठी केंद्रीय स्तरावर एक तांत्रिक समिती स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यांत आला या निर्णयाचे मुळ आपल्याला ८ जानेवारी १९४४ रोजी पुरवठ्याची पुनर्रचना समितीचा विकास अधिकारी नेमण्याच्या निर्णयात दिसते. सार्वजनिक वीज पुरवठ्याची संकल्पना राष्ट्रीय स्तरावर



सर्वानी स्वीकारावी यासाठी केंद्र व राज्य सरकार प्रांतिक सरकारे यांना मार्गदर्शन करण्याचे काम केंद्रीय तांत्रिक उर्जा मंडळ करणार होते. मंडळ विद्युत विकासासाठी आवश्यक ती पाहणी करेल. ग्राहणी संकलित करणे व राज्य आणि प्रांतिक सरकाराच्या साठ्याने वीज विकासाच्या योजना तयार करणे यासाठी तांत्रिक दृष्ट्या सक्षम आहे. (थोरात २००५ पेज क्र १००) विजेच्या टंचाईमुळे नविन उद्योग पकळ उभारण्यास मोठी अडचण यामुळे निर्माण होते. त्याचा फटका औद्योगिक विकासाला बसतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या देशातील सर्व राज्यांना समतोल साधायचा होता. त्यामुळे विकासाचा खाजगीतसेच प्रांतांना विज उत्पादनाचे अधिकार द्याना त्यांच्यावर केंद्राने नियंत्रण असेल म्हणजे संपूर्ण राज्यांचा औद्योगिक विकास समान गतीने होऊ शकेल यावर त्यांचा विश्वास होता. २१ एप्रिल १९५१ रोजी केंद्रीय वीज आयोग आणि केंद्रीय जल उर्जा सिंचन व जलवाहतूक आयोग यांचे एकीकरण करून केंद्रीय जल आणि उर्जा आयोग स्थापन करण्यात आला याआयोगाकडे राज्य सरकार बरोबर चर्चा करून राष्ट्रीय स्तरावर जल तपासनाचा समन्वित व संतुलित वापर करणे व त्यातून पूर नियंत्रण सिंचन आणि जलवाहतूक व वीजनिर्मिती करणे. वीज वितरण आणि वीज वापराच्या योजना तयार करणे अशी कार्ये सोपविली होती. यासाठी आयोगाकडे जलविभाग व उर्जाविभाग सोपविण्यात आले (थोरात २००५ पेज क्र १०१) देशाच्या भौगोलिक विचार करत असतांना काही भागात प्रचंड तुकसान होते. प्रामुख्याने ओरिसा, बिहार या प्रांतांना पुराचा जास्त फटका बसतो. यातून मार्ग काढण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नदी जोड प्रकल्पातून पूरनियंत्रण आणि यातून जल विद्युत निर्मितीचा उपाय सुचविला होता.

स्वातंत्र्यला ६५ वर्ष होऊन ही योजना प्रत्यक्षात येऊ शकली नाही. १९५२ मध्ये सिंचन व उर्जा मंत्रालय निर्माण करण्यात आल्यानंतर केंद्रीय जल व उर्जा आयोग हा त्याचा घटक बनला. पुन्हा १९७४ मध्ये या मंत्रालयाचे विभाजन झाले आणि सिंचन विभाग हा शेती आणि सिंचन मंत्रालयांचा घटक झाला तर उर्जा हा उर्जा मंत्रालयाचा घटक झाला केंद्रीय जल व उर्जा आयोगाचेही विभाजन करण्यात आले. त्याच्या उर्जा विभागाचे नामकरण केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण झाले तर जल विभाग केंद्रीय जल आयोग या नावाने रूपांतरीत झाला तो. १९४४ मध्ये केंद्रीय तांत्रिक उर्जा मंडळाची स्थापना झाल्या पासून वीज उर्जा विकासात गेल्या पाच दशकात हे मंडळ सर्वोच्च संस्था म्हणून कार्यरत आहे. वीज क्षेत्राचे नियोजन, अभ्यास, संशोधन, रचना आणि व्यवस्थापन अशा विविध बाबतीत या मंडळाचा सक्रीय सहभाग आहे. दामोदर खोरे प्रकल्पाचे तांत्रिक अहवाल तयार करण्याचे कार्यदेखिल १९४५ - ४६ मध्ये या मंडळाने केले होते. हे या मंडळाचे पहिले काम होते. त्यानंतर अशी अनेक महत्त्वपूर्ण कामे मंडळाने केले आहेत (थोरात २००५ पेज नं. १०१)

ग्रिड पद्धतीचे उदगाते :-

सध्या भारतात ग्रिड पद्धत सर्वमान्य झाली आहे. संपूर्ण उर्जा व्यवस्था समन्वितपणे विकसित करण्यासाठी ५ ग्रिड स्थापन केले आहेत. उत्तर, पश्चिम, दक्षिण, पूर्व आणि आग्नेय (उत्तर - पूर्व) असे जे पाच ग्रिड आहेत प्रत्येक प्रदेशात प्रादेशिक सल्लागार स्वरूपाची प्रादेशिक वीजमंडळे स्थापन केली



आहेत या रचने मार्फत वीज पुरवठ्याशी संबंधी बाबीचे व्यवस्थापन केले जाते. वीज पुरवठ्याचे दैनंदिन व्यवस्थापन मागणीतील चढतारातुसार विजेची आंतरराज्य देवघेव देखभाल आणि दुरुस्ती केली जाते. या साठी सुयोग्य वीजदार धोरणही ठरले जाते. यासाठी सुयोग्य वीजदार धोरणही ठरवले जाते. (थोरात २००५ पेज क्र १०३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना संपूर्ण देशातील राज्यांमध्ये समन्वये घडवून आणायचा होता. विजेच्या द्वारे राष्ट्रीय एकता दाखवून त्याद्वारे औद्योगिक मागासलेपण दूर करायचे होते. डॉ. आंबेडकरांनी प्रत्येक राज्यासाठी महाराष्ट्रात M.S.E.B. आहे. त्याच प्रमाणे भारतातील सगळ्या राज्यात अशा प्रकारच्या बोर्ड ची स्थापना करण्याचे नियोजन केले होते. आणि या सर्व राज्यातील विद्युत बोर्डने ग्रिडशी समन्वये साधून आवश्यक तेवढी विज घेण्याचे नियोजन केले होते.

सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या देशाच्या औद्योगिक आणि शेती विकासात महत्वाची असणारी विद्युत उर्जा विकासाची मुहुर्तमेढ रोवली. आज आपण जी काही प्रगती केली त्या प्रगतीत डॉ. आंबेडकरांचे योगदान महत्वाचे होत पण आज देशाच्या काही भागाचा प्रचंड विकास आणि काही भाग मोठ्या दारिद्र्यात जीवन जगत आहे. विद्युत उर्जा हे त्या देशाच्या विकासाचे सर्वात मोठे माध्यम आहे. त्या द्वारेच आपण सर्वकश विकास करू शकतो. आज शहरी भारत आणि ग्रामीण भारत असे चित्र आपल्या समोर आहे. ग्रामीण भारत १४ तासाच्या भारनियमनाला सामोरा जात आहे. तर भारताच्या काही भागात आज ही वीज पोहोचली नाही. वास्तव आपण स्विकारलं पाहिजे. डॉ. आंबेडकरांनी नियोजन केलेल्या सर्व बाबी जशाच्या तशा स्विकारल्या असल्या तर आज निश्चित पणे दरडोई किमान ५००० युनिट्स आपण पूरवू शकलो असतो.

संदर्भग्रंथ

- १) थोरात सुखदेव (२००५): बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन, जल व विद्युत, विकास भूमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन, पुणे
- २) शर्मा रामविलास (२००८): गांधी आंबेडकर, लोहीया और भारतीय इतिहास की समस्याएँ, वाणी प्रकाशन, नवी दिल्ली
- ३) पवार दया (१९९३): डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि प्रकाशन आणि संस्कृती मंडळ, पुणे.
- ४) लिंबाळे शरणकुमार (१९९१): प्रज्ञासूर्य, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे
- ५) लोकराज्य (१९९१)
- ६) लोकराज्य (२०१३)